

مجمع الکمال اثر مهم سلسله چشتیه در گجرات (هند)

محمد ظهیر بابر*

احسان احمد**

چکیده:

صوفیا و عرفا برای تبلیغ اسلام در منطقه های مختلف هند کوچیدند و آثار علم و ادب فارسی یادگار گذاشتند. از آن آثار یک نسخه زیر نظر "مجمع الکمال" است. این تذکره مشتمل بر احوال و آثار صوفیا سلسله چشتیه در گجرات (هند) است. نویسنده این تذکره محمد اسماعیل چشتی الکجراتی است. این تذکره از ذکر حضرت خواجه نصیر الدین محمود چراغ دهلوی (۶۷۳-۷۵۶ق / ۱۲۷۳-۱۶۳۶م) شروع می شود و در آخر ذکر شیخ محمد فرخ المعروف به حضرت خوب میان چشتی (۱۰۲۳ق) آمده است. این تذکره از لحاظ تاریخ بزرگان سلسله چشتیه در گجرات (هند) خیلی مهم است. اطلاعاتی که درباره احوال و آثار و کرامات سلسله چشتیه در گجرات که درین تذکره آمده دیگر کسی تذکره ندارد. درین تذکره "مجمع الکمال" شعر صوفیا سلسله چشتیه هم وجود دارد و موضوع آن شعرها تصوف و مسایل تصوف است. از خواندن این تذکره از احوال سماجی، سیاسی، ثقافتی و مذهبی گجرات هم آگاهی می شود.

واژه های کلیدی: مجمع الکمال، عرفا و صوفیا، سلسله چشتیه، تذکره، گجرات.

*دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پنجاب، لاهور

**استاد یار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پنجاب، لاهور

"استان گجرات در مغرب هند واقع است و دو تا بخش دارد. یکی جزیره نما است که هر سه اطراف آن آب است و بخش دوم مشتمل بر خشکی است." - (تاریخ گجرات، ص ۶) مهم ترین شهر گجرات احمد آباد است. در مرات احمدی جلد دوم قاضی عبد الکریم شهر احمد آباد را زین البلاد گفته است. "بلده زین البلاد احمد آباد از شهر های جدید اسلام است. (مرات احمدی، ص ۱)

صوفیاء و عرفا در خطه گجرات (نهر واله) پتن، احمد آباد، کهنابیت، بهروچ و مانگرول برای تبلیغ اسلام تشریف آوردند و بعداً همین جا سکونت پذیر شدند. آنان مساجد و مدارس هم آغاز فرمودند. صوفیا و عرفا اوقات خود را با تصنیفات علمی آراستند و به نتیجه این گنج بی نظیر علم و ادب فارسی بوجود آمد. علاوه به این بزرگان سلسله چشتیه هم خدمات علمی و ادبی هم انجام دادند و آثار گرانمایه زبان و ادبیات فارسی بوجود آمد. موضوع زیر نظر "مجمع الکمال" هم یک تذکره عرفا سلسله چشتیه است که مربوط به خطه گجرات (هند) است.

این تذکره از احوال آثار حضرت شیخ نصیر الدین محمود چراغ دهلوی شروع می شود. حضرت شیخ نصیر الدین محمود چراغ دهلوی معروف ترین خلیفه حضرت شیخ نظام الدین اولیاء بود. در اخبار الاخیار شیخ عبد الحق محدث دهلوی اینطور بیان کرده است. "وی معروف ترین خلیفه حضرت شیخ نظام الدین اولیاء بود و صاحب سر بود." (اخبار الاخیار، ص ۱۷۶) در مرات الاسرار شیخ عبد الرحمن چشتی نگاشته است.

آن آفتاب عشق ولایت	آن گنجینه نور هدایت
آن خو کرده به مقام تفرید	آن مستقیم گشته به فنای توحید

(مرات الاسرار، ص ۲۷۵)

بعد از ذکر شریف حضرت چراغ دهلوی، احوال حضرت شیخ کمال الدین علامه^۲ مذکور شده است. حضرت شیخ کمال الدین علامه خلیفه مجاز، مرید و نوه حضرت شیخ نصیر الدین محمود چراغ دهلوی بود. در خطه گجرات سلسله چشتیه از حضرت شیخ کمال الدین علامه^۲ (۷۵۶ق / ۱۳۵۵م) (مشایخ احمد آباد، ص ۹۵) آغاز می شود و در آخر با ذکر شریف حضرت شیخ محمد فرخ معروف به خوب میان چشتی اختتام می یابد. درین تذکره اشعار و تصانیف و کرامات بزرگان چشتیه هم بیان شده است. احوال و آثار چند تا عرفا در ذیل ذکر می نمایم.

۱: حضرت شیخ جمال الدین جمن رحمته الله علیه:

حضرت شیخ جمال الدین جمن (۹۴۰ق / ۱۵۳۳م) (خواجگان چشت، ص ۲۵) در شاهپور، احمد آباد یک مدرسه آغاز کرد و خود در درین مدرسه مدرس بود. درباره شیخ جمال الدین جمن در تاریخ صوفیای گجرات اینطور بیان شده است. "شیخ جمال الدین جمن محبوب خدا بود و غرقاب در عشق حضرت رسول اکرم بود. پسر شیخ محمود راجن بود." (تاریخ صوفیای گجرات، ص ۳۱۲-۳۱۳) در یاد ایام اینطور بیان شده که "شیخ جمال الدین جمن چشتی از اولاد شیخ کمال الدین علامه بود و نویسنده بزرگ بود." (یاد ایام، ص ۶۱) رساله مذاکره و کتب دیگر تصنیف فرمود. یک دیوان شعر فارسی با شیخ جمال الدین منسوب است. شعر حضرت جمال الدین جمن^۳ در ذیل است.

عاشق و معشوق و عشق اینجا یکی است
 در دو چشم و در دلم پیدا یکی است
 قطره و موج و حباب از بحر شد
 لیک موج و قطره و دریا یکی است
 پیش عاقل صد هزاران صورتند
 پیش عارف صورت و معنی یکی است
 صورت حوا و آدم آفرید
 در حقیقت آدم و حوا یکی است
 (مجمع الکمال، ص ۲۵)

۲: حضرت شیخ حسن محمد چشتی الگجراتی رحمۃ اللہ علیہ:

شیخ حسن محمد چشتی (۹۸۲ ق / ۱۵۷۶ م) که مدفنش در شاهپور ، احمد آباد است- در تاریخ اولیای گجرات سید ابو ظفر ندوی نگاشته است- " اسمش شیخ محمد و کنیت ابو صالح بود- (تاریخ اولیای گجرات، ص ۹۳) و در گلزار ابرار اینطور آمده است " زادگاهش در تھانسر است که در اطراف سلطان پور است - حضرت شیخ حسن محمد چشتی[ؒ] آدم زنده دل بود - (گلزار ابرار ، ص ۳۷۱) تفسیر قرآن مقدس بنام "تفسیر محمدی " نگاشت- تفسیر بیضاوی و نزّهتہ الارواح بر موضوع تصوف نوشت- (گجرات کی علمی ، ادبی و ثقافتی میراث ، ص ۲۹۲) حضرت شیخ حسن محمد چشتی[ؒ] نزد دروازه شاهپور ،

احمد آباد یک مدرسه و مسجد بنا کرد که بنام چشتیه مسجد معروف شد و بر دروازه این مسجد کنده است۔

قطب زمانه شیخ حسن ساخت مسجدی
کانجا کنند اهل عبادت دعای شیخ
چون شیخ این رفیع مکان را بنا نمود
تاریخ سال روز قضای بنای شیخ

(گجرات کی علمی ، ادبی ثقافتی میراث، ص ۲۹۲)

۳: حضرت شیخ محمد چشتی رحمۃ اللہ علیہ:

شیخ محمد چشتی (۹۵۶ق) (المتوفی ۱۰۴۰ق / ۱۶۳۰م) (تذکرہ خواجگان چشت ، ص ، ۴۲) که مدفنش در شاهپور ، احمد آباد است به زبانهای عربی و فارسی مهارت کامل داشت۔ شیخ محمد چشتی منہاج العاشقین بر موضوع تصوف نوشت۔ علاوه به این چهل رساله که مشتمل بر چهل رساله است و موضوع این هم تصوف و عرفان است۔ در زبان عربی " جواهر العلوم " نگاشت۔ درین کتاب مطالب و معنی عرفان و تصوف ذکر شده است و در دیگر آثار وی بساتین الحاشیه ، اسرار الانوار و فیوض القدس شامل است۔

(گجرات کی علمی ، ادبی و ثقافتی میراث ، ص ۲۹۲)

۴: حضرت شیخ جمال الدین ثانی رحمۃ اللہ علیہ:

حضرت شیخ جمال الدین ثانی بن رکن الحق (المتوفی ۱۱۳۲ق / ۱۷۶۱م) شاعر بزرگ فارسی زبان بود و چشتی تخلص داشت. یک دیوان شعر فارسی هم داشت. شرح جام جهان نما ، مرأت العاشقین ، تفسیر مدارک ، شرح فصوص الحکم و مطول نگاشت. (تذکره خواجگان چشت ، ص ۱۲۷) رهبر کامل و شیخ طریقت هم بود. گاه گاه شعر هم می سرود.

محمد پادشاه ملک جانست
فدای خاک پایش جان و مانست
زمن تنها نه ای خاک اویم
همه عالم درین شور و فغانست

(مجمع الکمال ، ص ۷۸؛ تذکره خواجگان چشت ، ۱۰۳)

۵: حضرت شیخ رشید الدین مودود لاله چشتی رحمۃ اللہ علیہ الگجراتی:

بزرگترین و مهم ترین بزرگ سلسله چشتیه که خطه گجرات بر شخصیت آن می نازد حضرت شیخ رشید الدین مودود لاله چشتی^۲ بن شیخ رکن الحق والدین (متوفی ۱۱۶۸ق / ۱۷۸۹م) هستند. مدفنش در شاهپور ، احمد آباد است. حضرت شیخ رشید الدین^۲ اهم ترین تذکره صوفیاء چشتیه " مخبر الاولیاء تصنیف فرمود. این تذکره مشتمل بر صوفیاء چشتیه در گجرات (هند) است. (تذکره خواجگان چشت ، ص ۱۵۸) علاوه به این در دیگر تصانیف وی ربیع المعارج ، عروته الوثقی ، شروح مثنوی شریف و لوائح شریف شامل است

(تذکره خواجگان چشت ، ص ۱۵۷) این تذکره مشتمل بر صوفیا چشتیه در گجرات (هند) است- حضرت شیخ رشید الدین^{رح} شاعر بزرگ فارسی زبان هم بود-

۶: حضرت شیخ محمد فرخ چشتی^{رح} :

حضرت شیخ محمد فرخ المعروف به خوب میان چشتی (متوفی ۱۲۰۳ق / ۱۸۶۴م) که مدفنش در کارنج ، نزد دروازه خار ، احمد آباد است -در شعرای گجرات اینطور بیان شده که " شیخ محمد فرخ مرید کمال الدین سیستانی بود- " (شعرای گجرات ، ص ۴۲) به زبان عربی، فارسی، اردو و گوجری دست کامل داشت- شاعر و نثر نگار بنام بود و تخلص وی خوب بود- حضرت خوب محمد چشتی در زبان گوجری خوب ترنگ، بهاؤ بهید و چهندانی چهند نگاشت- علاوه به این شرح " جام جهان نما " نوشت و شراب جام نام نهاد- در دیگر تصانیف وی امواج خوبی ، صلح کل ، خلاصه موجودات، عقاید صوفیان، قلزوم ، مفتاح التوحید و صراط مستقیم شامل است- (انوشه حسن، ص ۱۰۸۹) حضرت شیخ رشید الدین مودود لاله چشتی در شان و بزرگی حضرت خوب محمد چشتی اینطور شعر سروده است-

عشق آمد ب سرم ، ای شه خوبان مددی
کعبه صدق و صفا قبله پاکان مددی
هفت افلاق ز نورت تجلا گشتند
ای مه چرخ کرم ، مهر درخشان مددی
هست بر چهره زیبای تو رضوان مفتون

ای گل سرسبد رشک گلستان مددی
 بهر بخشایش آمده از لطف رشید
 خوب شد نام تو ای فرخ دوران مددی
 (مجمع الکمال، ص ۱۸۲)

۷: حضرت شیخ یحیی مدنی چشتی الغجراتی رحمته الله علیه:

حضرت شیخ یحیی مدنی که سال تولد وی ۱۰۱۰ ق است ، در احمد آباد
 گجرات بدنیا آمد- حافظ میان منیر الدین محمودی که دوست و پیر برادر کاتب الحروف بود ،
 در شان و عظمت حضرت شیخ یحیی^۲ مدنی یک قصیده تهنیت پیش کرده است-

حبذا ای عشق یحیی روشن ایمان کرده ای
 شکر لله نفس کافر را مسلمان کرده ای
 ای سواد شام کاکل وی بیاض صبح رخ
 وه چه این شیرازه دل را پریشان کرده ای
 ای ز نور پاک تو دل های عالم بر فروز
 یک ز حسن شمع خود صد ها چراغان کرده ای
 عشق لیلی در دلت تاثیر کرده ای منیر
 مثل مجنون چاک دامان و گریان کرده ای

(مجمع الکمال ، ص ۵۰)

۸: حضرت شیخ حسام الدین فرخ چشتی رحمۃ اللہ علیہ:

شیخ حسام الدین محمد فرخ چشتی در سال ۱۰۹۵ق در احمد آباد بدینا آمد۔ شاعر بزرگ بود و صوفی تخلص داشت۔ یک مرتبه در مسجد کسی به وی سوال کرد درباره بانگ۔ وی در بیت جواب داد۔

چشتی دین و دنی کی پستی مٹی ملی نہ بہاگ
رہیں ٹوٹی جھونپڑوں میں عرش پہ دیوین بانگ

(تذکرہ خواجگان چشت ، ص ۱۴۲)

ازین بیت معلوم می شود کہ در قرن یازدهم در خطہ گجرات شعر اردو آغاز شدہ بود۔ خواجہ حسام الدین در سال ۱۱۷۵ق / ۱۷۶۹م در احمد آباد درود بہ جہان گفت۔ خواجہ حسام الدین محمد فرخ مثل اسلاف شاعر ہم بود ۔ از شعرش نہ فقط رنگ سخن و مزاق و مزاج معلوم می شود بلکہ گرفت بر مضامین ہم معلوم می شود۔ رنگ تصوف بر شاعر غالب است۔ مسایل و مضامین تصوف با عمدگی بیان کردہ است و مسلک خود را ہم واضح کردہ است۔

ما بہ حیران ہوشیاریم ما غمزدگان شاد کاریم

رسوا شدگان کوی عشقیم سودا زدگان روئی یاریم

ماتم زدگان شاد طبعیم عشرت منشان سوگواریم

پا بسته کم سیر افلاک ثابت قدمان بیقراریم

(تذکره خواجگان چشت ، ص ۱۴۳)

دیگر:

نار نور کمال یکتایم بل ظهور صفات او سیایم

کنت و کنزاً که بود گنج خفی ما ازان گنج در یکتایم

مسکن ما هویت حق است گرچه ظاهر درون دنیایم

صوفیم صافیم نه قلابیم عارف عاشقم نه ملایم

(تذکره خواجگان چشت ، ص ۱۴۷-۱۴۸)

نگاهی به "مجمع الکمال":

پیشتر از سلاطین در هند برای نشر و اشاعت اسلام ، خدمات اهل الله و صوفیا قابل صد تحسین و ستایش است. هر جائیکه بزرگان سکونت ورزیدند ، نقوش معاشرتی و تعلیمی خود اثرات گذاشتند که مردمان این خطه تا امروز معتقد و حلقه بگوش اینان هستند. خطه گجرات با سلطان المشایخ حضرت خواجه نظام الدین اولیاء و حضرت خواجه نصیر الدین محمود چراغ دهلوی بود. گفتار و رفتار و اطوار آنان یادگار معاشرتی و معاشرتی تمدن دهلی بود. نخستین بزرگ این خانواده حضرت شیخ کمال الدین علامه^(۷۵۶ق) بن شیخ محمود بود که

مرید خاص و نوه و خلیفه حضرت شیخ نصیر الدین محمود چراغ دهلوی بود. شرف خلافت و سجاده مشیخت از عم حقیقی خود حضرت چراغ دهلوی گرفت. در آخر ذکر شریف حضرت شیخ محمد فرخ المعروف خوب میان چشتی (۱۲۷۷ق) آمده است. گویا این تذکره آئینه دار پنج صد ساله تاریخ عرفاء گجرات است. چندین تذکره های صوفیاء و عرفا نوشته شده است مگر تذکره حاضر "مجمع الکمال" دارای احوال معاشرتی و معاشری و تمدن گجرات هم دارد. نویسنده این تذکره محمد اسماعیل چشتی الگجراتی است - از مقدمه این درباره احوال نویسنده زیاد اطلاعات بدست ما نرسیده است ، فقط اینقدر معلوم شده است که نویسنده هم با سلسله چشته وابسته بود و در گجرات می زیست.

اهمیت ادبی و عرفانی "مجمع الکمال":

"مجمع الکمال" یک تذکره شاهکار عظیم شبه قاره است که دارای ذخیره لازوال علم و ادب و عرفان فارسی است. این تذکره از زمانه تالیف خود تا امروز از نظر صاحبان علم ادب دنیای فارسی پنهان مانده است. نویسنده این تذکره محمد اسماعیل چشتی الگجراتی است - به تحقیق ما "مجمع الکمال" نسخه خطی ایست که در کتابخانه عوامی خیر پور ، سند، محفوظ می ماند و تا الان هیچ نسخه دیگر "مجمع الکمال" یافته نشده است. یک جلد فوتوکاپی این نسخه در کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب موجود است و در ذخیره مجددی بر شمار صفحه ۳۸۴ بحواله (A351R.No) مندرج است. هدف تصحیح و تدوین این نسخه این است که جوانان امروز با اقدار و روایات تهذیبی و ثقافتی اسلاف خود روشناس بشوند و

برای تعمیر و ترقی شخصیت و کردار و اخلاق خود بر تعلیمات و فرموده های عرفا و صوفیا عمل پیرا بشوند. اگر این گل های ادبی متعارف نمی شود ، دنیای زبان و ادب فارسی با گنج بی نظیر علم اودب آشنا نمی شود. این تذکره تا الان با زیور طباعت آراسته نشده است. لازم می باشد که این تذکره زود چاپ بشود.

سبک نگارش:

شیوه نگارش این تذکره " مجمع الکمال " ساده و آسان و روان است. نثر این تذکره کمی پیچیده و مصنوع است. نویسنده محمد اسماعیل چشتی الکجراتی در نگارش از آیات و احادیث و عبارات عربی و اردو هم استفاده کرده است. بعضی جا نویسنده عبارات مغلق و سنگین آورده است. ظاهراً سبب آن این است که این تذکره مشتمل بر احوال و آثار عرفا و صوفیا است. برای تعلیم و تربیت سالکان راه سلوک و طریقت نویسنده در این تذکره واقعات و کرامات صوفیا هم بیان کرده است. منظورش این بوده که گفته های عرفا و صوفیا را در عمل بیاورند و آنان را در زندگی خود درک بکنند ، مسایل شرعی را بدانند ناکه برای خوانندگان هنر نمایی علمی و ادبی باشد. نویسنده این تذکره " مجمع الکمال " را به سادگی و بی پیرایگی را پیمود و تلاش کرده است. مطالب علمی و ادبی را خود به زبان ساده و گویا ضبط کند و درین کار موفق هم شده است. همین سادگی و بی پیرایگی او در این تذکره موجود است. نقطه دیگری که در ضمن سبک نگارش این تذکره شایان است که نویسنده در پیروی دیگر تذکره ها و کتاب ها از روایات به روش مکمله و سوال و جواب اختیار نه نموده است.

منابع "مجمع الکمال"

درین تذکره "مجمع الکمال" به منابع نیز اشاره ها موجود است. نگارنده محمد اسماعیل چشتی الگجراتی در نگارش با کتب تصوف و تذکره های مستند استفاده کرده است. مانند

۱: مخبر الاولیاء

۲: سیر الاولیاء

۳: بحر الاسرار

۴: مرآة الاسرار

۵: فرادیس فرخشاهی

۶: شرح الرساله

۷: خزینة الاصفیا

۸: گلزار ابرار

۹: مفتاح الکرامات

۱۰: جواهر محمودی

۱۱: شجرة المحمود

۱۲: منشور الخلافه

۱۳: معدن الاولیاء

کار برد واژگان عربی و اردو:

مؤلف در نثر این تذکره از واژگان محلی زیاد استفاده نکرده است. کلمات عربی و اردو را در نثر خود آورده است. برخی موارد عربی و اردو این نقل می شود.

۱: کاژئی (مجمع الکمال، ص ۲۷)

۲: وه کثا شیخ هوئیگا. (مجمع الکمال ، ص ۵۲)

۳: والله اعلم بالصواب. (مجمع الکمال ، ص ۱۹)

۴: فان شیئت فارجع الیها. (مجمع الکمال ، ص ۱۸)

ابیات عربی و اردو:

نویسنده در تذکره حاضر " مجمع الکمال " در بعضی جا ابیات عربی و اردو نیز آورده است.

شعر عربی:

یا سراج الهدی و رکن الدین

یا دلیل الوصول الی الادیان

یا غیاث الغایات ادرکنی

انا غرق بقلزم الخذلان

یا امام الطریق خذ بیدی

نجینی نجینی من العصیان

(مجمع الکمال ، ص ۷۷)

شعر اردو:

وصف روی رکن الدین کا جب بیان ہو جائے گا
مہر اغلب ہی کہ روپوش از جہان ہو جائے گا
جب تجلای رخ انور عیان ہو جائے گا
محو نظارہ ہر یک پیر و جوان ہو جائے گا
قد عالی سرو باغ قدسیان ہو جائے گا
روی پوش شمع بزم صوفیان ہو جائے گا

(مجمع الکمال ، ص ۹۹)

دو تا نمونہ از نثر این تذکرہ "مجمع الکمال" درین جا درج می شود۔

۱: ذکر شریف حضرت بندگی شیخ سراج الحق والدین چشتی الکجراتی بن حضرت قطب الاقطاب شیخ محمد چشتی محبوب اللہ قدس اللہ سرہما۔

شرف ارادت و خلافت از پدر خود دارد۔ ایشان محرم راز حضرت قطب الاقطاب محبوب اللہ بودند و مدار المہام کلی و جزئی بدیشان تفویض بود و در علوم عربیہ و فارسیہ بہرہ تمام داشتند۔ شیخ حامد و شیخ منجم و شیخ محمد عارف ولد شیخ حامد و شیخ شاہ محمد صدیقی و شیخ خضر صدیقی از شاگردان ایشان بودند و با برادر خود شیخ محمود محبت تمام داشتند و جمیع امور معیشت و دخل و خرج حضرت قطب الاقطاب بدست مبارک ایشان بود و تربیت فرزندان حضرت شیخ محمود ایشان کردند۔

نقلست که چون وقت وصال حضرت شیخ سراج الحق والدین قریب رسید، حضرت شیخ الحرمین شیخ یحیی چشتی را طلب فرمودند که آن چیکه فرموده پیر من بود بجا آمد. اکنون انتقال ازین عالم ضروری شد. بعضی از مصالح بگفتن آن لابد بود. بحضرت شیخ الحرمین گفته و نصایح بلیغ در باب مشیخت و توکل و تحمل فرمودند. بعد از آن فرزند ارجمند خود شیخ عبد الرشید را بحضرت شیخ سپردند که این برادر شما و هم خادم شما است. این را بفرزندی قبول کنید و بخدمت خود به دارید و تربیت این بر خود لازم دانید و حضرت شیخ عبد الرشید را فرمودند که بابا رشید صحبت شیخ را غنیمت شمری و خدمت ایشان بجا آری که سعادت دارین تو درین است و مرید حضرت شیخ الحرمین کنانیدند و هم خود بدولت خلافت از طرف قطب الاقطاب یافته بودند عنایت کردند و حضرت شیخ الحرمین نیز اجازت دادند. کذا فی فرادیس وفات آنجناب بتاریخ هفدهم ما ذی الحجه سنه یک هزار و پنجاه بوقوع پیوست و عمر شریف ایشان شصت و سه سال بود و عمر شریف حضرت شیخ عبدالرشید قدس سره دوران ایام در هفده سالگی بود و قبر شریف در روضه حضرت قطب الاولیاء در پوره شاه پور شریف بحضرت احمد آباد گجرات مقابل روضه حضرت قطب الاولیاء غرب رویه واقع است. بزار و تبرک به کذا فی مخبر الاولیاء.

(مجمع الکمال ، ص ۴۵-۴۶)

۲: ذکر شریف حضرت شیخ عزیز الله چشتی الگجراتی بن حضرت قطب الاقطاب شیخ محمد چشتی الگجراتی قدس الله سرهما.

صاحب مراتب اعلیٰ و حافظ قرآن بود - شرف ارادت و خلافت از پدر خود قطب الاقطاب شیخ محمد چشتی قدس سرہ دارد و ایشان را تربیت و پرورش از برادر خود شیخ سراج الحق والدین بود و خود را از فرزندان ایشان می شمردند و می گفتند کہ حضرت سراج الدین برادر من مرا بطریق فرزندان پرورش و تربیت می کردند- نقلست ہر کہ نزد ایشان قرآن خواند، حافظ شد و اگر حافظ نشد چنان ضبط داشت کہ حافظان را نباشد و فقرا کہ ایشان را کسی تعلیم می کرد و کند ذہن و سخت زبان بودندی ، بندگی شیخ عزیز اللہ می کردند- بلکہ بعضی حافظ می شدند و بعضی کسان را از خود جز طعام و جامہ می گرفتند و تعلیم ہم می کردند- در برکت نفس ایشان بعضی ناظرا می خواندند و در جوانی اکثر رفیق حضرت شیخ الحرمین بودند و اعتقادی و محبتی با ایشان داشتند و در آخر سفر با حضرت شیخ الحرمین بہ دکن رفتہ بودند و از فن و فریب دنیوی دور می ماند- کذا فی مخبر الاولیاء- وفات آن حافظ کلام اللہ بتاریخ بیست و ہفدہم ماہ جادی الاول و سنہ وفات ہم دست نشد و قبر شریف بحضرت احمد آباد گجرات محلہ تختہ نور شاہپور در روضہ قطب الاولیاء واقع است بزار و تبرک.

(مجمع الکمال ، ص ۴۶-۴۷)

کتاب شناسی و منابع:

- انوشہ ، حسن (۱۳۸۰ ش) دانشنامہ ادب فارسی ، جلد ۴ ، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تہران -
- بمبئی والا ، محی الدین ، پرفسور (۲۰۰۴) گجرات کی علمی ، ادبی و ثقافتی میراث، حضرت پیر محمد شاہ ترست ، احمد آباد ، گجرات ، ہند

- چشتی ، فضل المتین ، سید محمد (۲۰۰۴) تذکرہ خواجگان چشت ، معینی کتب خانہ ، درگاہ اجمیر شریف،ہند۔
- چشتی ، عبد الرحمن شیخ (۲۰۱۰) مرآة الاسرار ، درگاہ حضرت خواجہ نظام الدین اولیاء ، دہلی ، ہند
- چشتی ، الکجراتی ، محمد اسماعیل (س-ن) مجمع الکمال ، نسخہ خطی۔
- دہلوی ، عبد الحق ، محدث ، مترجم سبحان محمود ، مولانا ، محمد فاضل (۱۹۹۰م) اخبار الاخیار ، نور پبلشنگ ہاؤس ، دہلی ، ہند
- شارب ، ظہور الحسن ، دکتہ (۱۹۸۱م) تاریخ صوفیای گجرات ، جمیل اکادمی ، احمد آباد ، گجرات ، ہند
- شعلہ ، ایم ، ای ، پرفسور (۱۹۸۳م) شعرای گجرات ، امت پرکاش ، راجستان، ہند۔
- عبد الحئی ، مولانا (س-ن) یاد ایام ، شاہی پریس ، لکھنؤ۔
- عبد الکریم ، قاضی (۱۸۸۹م) مرات احمدی ، جلد ثانی مطبع فتح الکریم ، بمبئی، ہند۔
- ماندوی ، شطاری ، محمد غوثی ، مترجم جیوری ، فضل احمد ، (۱۴۲۷ ق) گلزارِ ابرار دار النفائس ، لاہور۔
- ندوی ، ابو ظفر ، سید (۱۹۵۸م) تاریخ گجرات ، ندوت المصنفین ، دہلی ، ہند۔
- ندوی ، ابو ظفر ، سید (س-ن) تاریخ اولیای گجرات ، حمایت اسلام پریس ، لاہور۔